

FAROBIYNING INSON TO`G`RISIDAGI FALSAFIY QARASHLARI

O`qituvchi: f.f.n., dots. X. To`xtayev,

Magistrant: X. Yo`ldoshev

<https://www.doi.org/10.5281/zenodo.7793933>

ARTICLE INFO

Received: 23th March 2023

Accepted: 30th March 2023

Online: 31th March 2023

KEY WORDS

ABSTRACT

Ushbu maqolada Farobiy falsafasining asosiy jihatlari, Farobiy falsafasi va yunon falsafasi bilan bog`liqligi, inson to`risidagi qarashlari, aql ta`rifi, aql darajalari, ideal jamiyat, ideal jamiyatda inson masalasi yoritib beriladi.

Yurtimizda Forobiya oid ko`plab tadqiqotlar olib borilgan va u hali ham davom etmoqda. Tabiiyki, bundan keyin ham davom etadi. Tadqiqotlarning ba`zilari kitoblar, ba`zilari esa maqolalardir. Mamlakatimizda olib borilgan bu tadqiqotlarda Forobiyning insoniy tasavvuri yo bir jihatda sodir bo`lgan yoki Forobiyning insonni o`z ichiga olgan asarlariga murojaat qilingan, ammo Forobiyning insoniy tasavvuri bir butun sifatida hisobga olinmagan. Biroq, falsafa boshqa fanlardan birinchi navbatda universal xususiyati bilan ajralib turadigan sohadir. Ikkinchidan, falsafa sub'ekt-ob'ekt munosabatlari bo`lib, sub'ekt tomonini "tafakkur qiluvchi borliq", ya'ni "inson" tashkil qiladi. Uchinchidan, "inson muammosi sofistlar va Sokrat bilan birga falsafada, birinchi islom faylasufi Kindiydan beri islom falsafasida fikr mavzusi bo`lib qolmoqda. Shuning uchun bu maqolada Forobiyning insoniy tasavvurlari haqida so`z boradi. Bizning ishimiz ideal insonga, shuningdek, inson tabiatiga qaratiladi. Islom faylasuflari, jumladan, Farobiy misolida insonni "ruh va aql" kabi tushunchalar bilan ifodalaganlar. Aristotel va Aflotun falsafasi va ta`sirlari islomning "ruh va aql" munozaralarining asosini tashkil etadi. Ikkala faylasuf ham Suqrotning davomchilaridir. "Ikkinchi muallim" va ikkinchi islom faylasufi Farobiy bu ikki faylasufdan olgan ta`sirlari bilan inson tushunchasini o`z falsafasiga kiritadi. Aristotel va Aflotun o`z fikrlarini murosaga keltirishga, murosa asosida yangi tuzum qurishga harakat qiladilar. U Aristotel falsafasini qayta ko`rib chiqadi va uni Platonik shaklga soladi va ruh nazariyasi Farobiy falsafasining asosini tashkil qiladi. Ikkala tushuncha ham tadqiqotda "aql-ruh" shaklida yagona nazariya sifatida berilgan. Farobiy falsafasi "har bir inson tabiatan baxtli bo`lishni xohlaydi" taklifiga asoslanganligi ta`kidlangan. Kalom tafakkurining qalb tushunchasi, ayniqsa, sunniy Moturidiy va Ashariy va biz ularni salafiy deb qabul qilishimiz mumkin bo`lgan Imom Abu Hanifa kabilar birinchi o`ringa keladi. Aristotelning fikricha, mavjudot mavjudligining to`rtta sababi bor. Moddiy, jismoniy, jinoyatchi va yakuniy (maqsadli) sabab. Birinchi sabab - oxirgi uchta sababning mavjudligi. Boshqacha qilib aytganda, yakuniy tahlilda borliqning faqat ikkita sababini, moddiy va tabiiy (shakl) sababini aytib o`tish mumkin. Mavjudlik mavzusida Aristotelga aniqroq ergashgan Farobiy tushunchalarni, ya'ni borliq haqida aytilganlarni bir

tomondan aqlga, ob'ektga tegishli deb qabul qiladi. Bu qabul tushunchadan ob'ektga, ob'ektdan tushunchaga o'tish, ya'ni har ikki faylasuf (Aristotel va Forobiy) tafakkurida ontologiya qilish imkoniyatidir. Ikkala faylasuf uchun ham narsa/obyekt haqida o'nta narsani so'rash mumkin. Ammo takror aytamizki, toifalar faqat narsalarga tegishli emas, ular aqlga ham tegishlidir. Biri ruda, to'qqiztasi rudaga qo'shilgan yer. Turkum yunoncha "catogorein" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, "tasdiqlash" ma'nosini bildiradi va falsafada to'rt ma'noda qo'llaniladi. Birinchisi - predmetning predmetga nisbat berish usuli, ikkinchisi - mavjudlik turi, uchinchisi - mavjud narsalarni farqlash imkonini beruvchi tasniflash uslubi, to'rtinchisi - prinsip, g'oya yoki tushuncha ma'nosi. Aristotel kategoriyalarni mantiq asosida, biror narsa haqida biror narsani tasdiqlash, biror narsani biror narsaga yuklash, sub'ekt-predikat shakli bilan chambarchas bog'liqlik ma'nosida ifodalagan. Boshqacha qilib aytganda, kategoriyalar har xil turdagi predikatlar bo'lib, mavjudliklarni umumiy jihatlarida ko'rsatadi. Kategoriyalar deb ataladigan bu o'n narsa modda, miqdor, sifat, nisbiylik, vaqt, joy, vaziyat, egalik, harakat va g'azabdir. Bu "Inson nima? Inson qanday mavjudot? U qayerda joylashgan? va boshqalar. Savollar odamlar haqida berilishi mumkin bo'lgan o'nta savoldan faqat uchta. Ongda bu tushunchalar (o'n toifa) o'rtasida ikki xil bog'lanish mavjud. Birinchisi, asosiy (shaxsiy) bog'lanish, ikkinchisi tasodifiy bog'lanishdir. Bu ikki turdagi bog'lanish predmetlarda o'xshashlik (musobih) yoki alohidalik (mubayin) ko'rsatadi. Bu shuni anglatadiki, ob'ektdagi o'xshashlik yoki farqlar muhim (muhim) yoki tasodifiy (baxtsiz) bo'ladi. Bu yerda borliqdagi o'xshashlik va farqlarni, ularning turlarini, chegaralarini, mohiyati yoki tasodifini ko'rsatuvchi ongdagi kategoriyalar (tushunchalar) "besh universal" deyiladi. Bular nasl, tur, farqlash, tasodif va xususiyat. Besh universallik borliqni belgilashda, boshqacha qilib aytganda, ontologiya qilishda ishlatiladi. Xo'sh, Forobiy insonga qanday ta'rif beradi? Inson nima va u qanday mavjudot? Forobiy ta'riflaridan birida inson «ikki moddadan tashkil topgan birikma (siyoh)dir». Boshqacha aytganda, inson ikki substansiya, birikma tushunchasi ikki moddaga yuklangan. Birikmalar (ob'ektlar) hosil bo'lish va parchalanishga duchor bo'ladi. Demak, inson ikki substansiya sifatida shakllanish va yemirilishga tobe mavjudotdir. Inson yashaydigan soha ikki oddiy komponentdan tashkil topgan birikma bo'lib, ular "modda va shakl". Boshqacha qilib aytganda, bu Aristotel yuqorida aytib o'tgan ikkita sababdir. Shunday qilib, bu birikma demak, Forobiy tafakkurida inson olamdagi shakllanish va yemirilish qonuniga bo'ysunuvchi qo'shma mavjudotdir. Koinot va insonning tarkibiy qismlaridan biri bo'lgan materiya Empedoklning to'rtta element turidan biridir. Boshqa ta'rifga ko'ra, Inson tirik turlardan biridir. Inson tirik mavjudot sifatida, Forobiy fikricha, mavjud emas va o'likdir. Inson koinotdagi mavjudotlardan biri, tirik tur, inson esa "tafakkur va o'limdir". Tirik bo'lish nuqtai nazaridan, inson oziq-ovqat ozuqa oladigan ob'ektidir. Inson - bu fikrlash hissi. Ta'limda esa inson maqsad sababi bilan belgilanadi. Inson eng oliy komillikka erishish uchun yaratilgan mavjudot. Hozirgi zamonda aqliy kuchi va qilish qobiliyati nuqtai nazaridan inson o'z ixtiyoridagi ishlar va sabablarni ajratib turuvchi kuch sifatida ta'riflanadi. Bu kuch nima foydali ekanligini tushunmagunicha, ish va sabablarni kuzatadi. Inson to'quvchi yoki kotib bo'lib tug'ilmaydi. Biroq u fe'l va san'atga moyil bo'lib tug'iladi. Aniqrog'i to'siq bo'lmasa, inson o'zi uchun oson bo'lgan ishni qilishga moyil bo'ladi, lekin inson tug'ma ravishda barcha san'atlarga moyil emas. Shuning uchun odamlar aqliy fazilatlariga tayyor bo'lib tug'ilmaydi. Xuddi shunday insonlar ham tug'ma yomon ishlarga moyil bo'lishi mumkin emas. U holda

kimlardir san'atga moyil bo'lib, ba'zilari birinchi fazilatga, ba'zilari boshqasiga moyil bo'ladilar. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, inson kompozitsion mavjudot, uning tarkibiy qismlari materiya va shakldir. Bu borliqning bir turi, u tirik zotdan, u o'limdir, u mutafakkirdir, u tayyor kuchdir. Forobiyning inson haqidagi tasavvuridagi tarkibiy qismlar substansiya, kuch, shakl ekan, «modda-kuch-shakl» sifatidagi inson nima? Inson modda sifatida Forobiy ma'dan ma'nosini ikki qismga ajratadi. Birinchisi, xalq orasidagi ma'no. Xalq orasida birinchi ma'nosi ruda bo'lib, oz va qimmatli toshlarni ifodalaydi. Ikkinchisi - Aristotel falsafasidagi ma'no. Shunga ko'ra, narsaning mohiyatini, uning tabiat qismini ifodalovchi, uning mohiyatini doimiy qiladigan ma'nodir. Narsaning mohiyatini doimiy qiladigan narsa - bu narsaning mazmuni, shakli yoki har ikkalasi. Materiya va shakl substantiv narsaning tabiatidir. Boshqacha aytganda, u ma'danni bir tomondan mutlaq borliqning o'zi, ikkinchi tomondan esa real borliqning boshi va o'zi ekanligini qabul qilgan. Narsaning ta'rifi nuqtai nazaridan, substansiya - bu tur, jins yoki bob kabi aqli ob'ekt nima ekanligini tavsiflovchi narsa. Forobiy narsa deb atagan narsa mavzunimiz nuqtai nazaridan insoniydir. Bu shuni anglatadiki, inson uchun substansiya uning jinsi, turi yoki bobini belgilaydi. Biz avvalroq odamzot mavjudot sifatida tiriklar toifasiga kirganligini aytgan edik. Forobiy tafakkur va o'lim bo'yicha tiriklarni inson, farishta, jin va hayvon (bahoyim) deb tasniflaydi va insonni "tafakkur qiluvchi o'lim", farishtani "o'lmas fikrlovchi", jinni "tafakkur qiluvchi o'lmas". hayvonni esa "fikr qilmaydigan o'lim" deb ta'riflaydi. Inson va farishta "tafakkur qiluvchi mavjudot", jin va bahoim "fikr qilmaydigan mavjudot"dir. Forobiy risolalaridan birida insonning "tafakkur mohiyati" aqliy ruh va asl mohiyatini tashkil etadi. Bu uch ruh insonni boshqaradi. Endi biz tanani boshqaradigan mohiyatning ushbu tushunchalarini batafsil ko'rib chiqishimiz mumkin. Forobiy birinchi bobni ta'riflar ekan, aqlga o'rin beradi va uni materiyaga munosabati nuqtai nazaridan belgilaydi. Aqli bo'lish - bu aslida o'ylashdir. Materiya - bu tasvirning aql bo'lishiga to'sqinlik qiluvchi komponent. Aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, agar aql o'z borlig'ida materiyaga muhtoj bo'lmasa, u aslida o'z mohiyati jihatidan aqlidir va u birinchi bo'lgan aqli mavjudotdir. Inson mohiyatiga mansub aqli materiyadagi vakolatdir. Bu aql mutafakkirlarning suratlarini qabul qilish uchun mavjud bo'lgan. Shunga qaramay aql - bu ruhning kuchi. Qudrati jihatidan u ruhning (juz) bir qismidir. Bu kuch asosan fitratdan va tug'madir. Xudo va borliq nuqtai nazaridan ish olib borgan va o'z ifodasida so'fiyicha yondashgan Forobiy aqlni insonning mohiyatini tashkil etuvchi uchlik ruhning eng noziki deb ta'riflaydi. Aniqroq aytganda, inson aqlining kelib chiqishi mukammal aqlidir. Komil aql, Alloh taoloning eng saxovatli mohiyatining nuri ila yaratilgan va hamma narsadan ustundir. Boshqacha qilib aytganda, barcha qalblar aqlning asli yoki paydo bo'lish joyi bo'lgan Allohning amridirki, Forobiy bu "amr" tushunchasini "ruh ul-amr" deb ifodalaydi. Insonning ilhomi va vahiy-lari kelib chiqadi. Bu tasavvufni ilhomlantiradigan nur va ruhdur. Bu turdagi aqlning o'rni va makoni yoki moddiy sababi hayvoniy ruhdur. Hayvoniy ruh qalbdadir. Demak, qalb hayvoniy ruhning moddiy sababiga, hayvoniy ruh esa aqlning moddiy sababiga aylanadi. Ruh ul-amrdan olgan ilhomlarni qalbgga, ruh esa qalbgga yetkazadi. Ya'ni, Ruh ul-amirdan olingan ilhomning mohiyati ilm va iroda va kuchdan iboratdir. Alloh taolo aqlni, so'ngra o'z yaratganlari ichida "eng mahbub"ini yaratgan. Forobiy nazarida bu "eng mahbub" payg'ambardir. eng mukammal aql payg'ambarning aqlidir. Xulosa o'rnida Forobiyning inson tushunchasida, eng avvalo, kamolotga borish borki, u inson oldiga maqsad qilib belgilagan. Forobiyning kamolotga

yo'naltirilgan insoniy tasavvurining asosini uning ilk asarlarida tasavvufiy-diniy tafakkur, keyingi asarlarida esa uni Muallim us-Soniy qiladigan mantiq tushunchasi tashkil etadi. Forobiy tafakkurida inson ikki asosdan iborat bo'lib, ulardan biri materiya, ikkinchisi shakldir. Demak, inson jon va materiyadan tashkil topgan birikmadir. Ruh bu birikmaning prinsipi bo'lib, bu tamoyil superlunar olamiga tegishli. Yana nafs moddada mavjud bo'lgan borliq turi bo'lib, shu jihatdan u olti olamga mansubdir. Boshqacha qilib aytganda, ruh prinsipi sifatida tanada mavjud bo'lgan printsiptir. Bu jihatdan nafs tabiiy va potentsial qudratli qobiliyatdir. Tabiiy qobiliyat borliq sifatida ruh vegetativ, hayvonot va insoniy kuchlarga ega. Tirik bo'lish - vegetativ ruhning sifati, uning organlari beshta sezgidir. Tiriklik va harakat hayvon ruhining fazilatlarini, uning organlari beshta sezgidan tashqari tasavvurdir. Hayotiylik, harakat va tafakkur inson qalbining fazilatlarini bo'lib, beshta sezgi va tasavvurdan tashqari, u aqlidir. Insonlar bu kuch va qobiliyatlar bilan mavhumlik qilish orqali umuminsoniy hukmlarga erishadilar. Fikrlashning boshlang'ich nuqtasi apriori ma'lumotdir. Ilk asarlari nuqtai nazaridan inson uch xil ruhdur (aql-ruh-nafs). Aql - ruhning nuridir, ruh - qalbning nuridir, ruh va aql - qalbning shaklidir. Hammasi jamlanganda marvariddek porlayotgan butun bir chiroqdir (miskat). Chiroqda porlayotgan yonib turgan nur ilohiy sifatlar, ya'ni Allohning ilm, iroda va qudrat sifatlaridir. Bu sifatlar endi Xudodan insonga o'tgan. Oxirgi davr asarlari nuqtai nazaridan, Bilkuvve aqli avval Bilfiil aqliga, keyin Mustafad aqliga, Faol aqlga qo'shildi. U endi nabiy, ayni paytda faylasuf. U baxtga erishdi. Ushbu turdagi odamlar endi fikrlash harakati nuqtai nazaridan aqllarnikiga o'xshash fikrlashga ega. Bu fikrlash harakatiga faqat nazariy va amaliy donolik bilan erishish mumkin. Forobiy tafakkurida faylasuf-nabiy nazariy va amaliy hikmatlarni ochib beruvchi, yuksak marraga erishuvchi shaxsdir. Komil jamiyat bu faylasuf payg'ambar qo'ygan qonunlar asosida boshqariladigan jamiyatdir. Kamolga borib, baxtga faqat shu yo'l bilan erishish mumkin. Nebi faylasuf yurakning shahar ekvivalenti, organizmdagi markaziy organdir. Shahardagi organizmning boshqa hamkasblari boshqa ijtimoiy tabaqalardir. Ularning har biri sinflar o'rtasidagi burch va hamkorlikka ega, ular bir-biriga muhabbat rishtalari bilan bog'langan. Ular qabul qilingan qonunlarda ko'zda tutilgan adolat va adolatli harakatlar bilan nazorat qilinadi va ta'minlanadi. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Forobiyning insoniy tasavvuri o'z tabiatiga ko'ra moddiy shakl, qilayotgan ishlariga ko'ra esa oliy amaldor tasavvuridir.

References:

1. AL-Ī YASĪN, Cafer. al-Farobiy fi hududihi va rusumihi, Bayrut, 1985 yil.
2. ALPER, Umar. Islom falsafasida aql-vahiy falsafasi-din munosabatlari. Istanbul: Moonlight kitob do'koni, 2000.
3. ARNELDEZ, Rojer. "Forobiyning falsafiy tizimidagi ruh va olam", (trans. Hayrani Oltintosh), AU Teologiya fakulteti jurnali, (XXIII/1978): 349-358.
4. ATAY, Huseyin. "Farobiyning ijod nazariyasi" Diyonet jurnali, XVI/3, 1977 yil.
5. AYDIN, I. To'g'ri. Forobiyda metafizik tafakkur. Istanbul: Bil nashriyoti, 2000.
6. AYDIN, I. To'g'ri. Forobiyda axborot nazariyasi. Istanbul: Otuken, 2003 yil.
7. AYDIN, Mehmet. "Farobiyda amaliy mulohaza", DEU ilohiyot fakulteti jurnali, (XXI/2005): 149-174.

8. AYDINLI, Yasar. Farobiyning Siyosiy Falsafasida "Birinchi Prezident" (er-Rais al-Evvel) tushunchasi, Uludag universiteti ilohiyot fakulteti jurnali, 2/2, 1987: 291-302.
9. AYDINLI, Yasar. Forobiyda xudo-inson munosabati. Istanbul: Iz nashri. 2000.
10. AYDINLI, Yasar. "Forobiyning bilim tushunchasiga umumiy nuqtai", Bilimnoma, IV. 2004 yil.
11. BAYRAKLI, Bayraktar. "Fadil davlati Reis", Farobiyda davlat falsafasi, Istanbul: Doğuş, 1983.
12. BOLAY, M. Naci. Farobiy va Ibn Sinoda tushuncha tushunchasi, Istanbul: MEB, 1990.
13. CEVIZCI, Ahmet. Falsafa lug'ati. Istanbul: Paradigma, 2010.
14. DAVIDSON, Gerbert A. "Risale fi'l-akl", AÜİFD, (trans. Eyüp Shahin), (11/2004): 271-277.
15. Abu Hanifa. al-Olim ve'l-Muteallim, Thk. Mehmed Zohid Kevseriy, Qohira: Matbaatu'l-envar, 1368.
16. FAROBI. "Cevabat li-mesail suile anha", Risalatân Felsefiyetân, thk. Cafer Âl-i Yasin, Bayrut: Darulmenahil, 1987.
17. FAROBI. Kitob arâu ehli'l-medineti'l-fazila, thk. E. Nasri Nodir, Beyrut: Darulmeshrik, 1986. Turkcha ideal davlat, El-medina el-fazila, (trans. Nafiz Danishman), Farabi H. Gazi Topdemir nashri, Farabida. Ideal Davlat (El-Medinetü'l-Fazila), (trans. Ahmet Aslan), Anqara: Vodiy, 1990.
18. FAROBI. Risaletü't-tenbih ala sabil's-saade, Thk.sehban Halifat, Amman.Turkcha (trans.Hanifi O'zjan), Forobiyning Ikki asari, 1987.
19. FAROBI. Sheraitu'l-Yakin, Neş.M. Turker Kuyel. Anqara: Turk Tarix Jamiyati, 1990.
20. FAROBI. Kitobu'l-mille ve nusus uhra, thk. Muhsin Mahdiy, Bayrut: Darulmeshrik, 1991.
21. FAROBI. al-Siyase el-madaniye, Thk.Ali Bumelhem, Bayrut: Dar ve mdebetü'l-hilal, 1994. Tur. EsSiyasetü'l-madaniye yoki mebadu'l-mevcudat, (trans. M. Aydın&A.Shener&M.R.Ayas), Istanbul: Madaniyat vazirligi, 1980.
22. FAROBI. Tahsilü's-saade,Thk.Ali Bumelhem, Bayrut: Dar ve mdebetü'l-hilal, 1995. Turk. Baxtga yetishish, (trans. H. Atay), Forobiy H. Gazi Topdemir tomonidan nashr etilgan.
23. FAROBI. İhsau'l-ulum, Thk.Ali Bumelhem, Bayrut: Darumdebeti'l-hilol, 1996. Turkcha fanlar ro'yxati, trans. A. Atesh, Farabi H. Gazi Topdemir nashri.
24. FAROBI. "Aql ma'nolari", Islom faylasuflaridan falsafiy matnlar, (trans. Mahmut Kaya), Klassik, Istanbul 2005a, 127-130.
25. FAROBI. Fusul, www.el-mostafa.com: Fusulü'l-Medeni, Forobiyning ikki asari, (trans. Hanifi O'zjan), Istanbul: IFAV, 2005b.
26. FAROBI. Kitobu'l-huruf, (trans. Ömer Turker), Istanbul: Litera, 2008.FAROBI. Makalat el-Refia fi usuli'l-ilm'i't-tabii Tabiat fanlari ildizlariga oid oliy maqolalar, (trans. Necati Lugal va Aydin Sayılı), nashr etilgan. Huseyin Gazi Topdemir, Farobiy, Istanbul: Say nashrlari, 2009 yil.
27. FILIZ, Falcon. Birinchi islomiy gumanistlar birodarlik va inson falsafasi, Konya: 2002 yil II sentyabr.
28. GORKAS, Irfon. "Hacı Bektaş Veli, maqola va bilim muammosi", Erdem 1-11-111 Otaturk madaniyat markazi Jurnal, Anqara: 1996, 8/24, 999-1005.
29. HAMMOND, Robert. "Psixologiya", islom falsafasi va uning o'rta asrlar tafakkuriga ta'siri. Istanbul: Alfa, 2001 yil.

30. HAWI, Sami S. "Ibn Tufeylin Forobiyning ba'zi qarashlarining tanqidi", Sakarya universiteti ilohiyot fakulteti jurnali, trans. Atilla Arkan, 2002, 5-son.
31. KONUK, Ahmad Avni, Ibn Arabî Tedbirat-i Divine Translation and Sharh, (Nashr. Jun. Mustafu Tahrali), Istanbul: İz nashriyoti, 2004.
32. KÖKTURK, Milay. "Farobiyda psixologiya", PAÜ ta'lim fakulteti jurnali, (2/1997): 55-71.
33. L. BLACK, Debora. "Psixologiyada ruh va sabab", Islom falsafasiga kirish, Piter Adamson va Richard C. Teylor nashriyoti, (trans. C. Kaya), Istanbul: 2007, 339-358•
34. MARKET, Yves. "Farobiyda nasl va yuksalish: ikkiga bo'lingan zanjir", Ibn Turk, Harazmiy, Forobiy, Beyruni va Ibn Sinoning xalqaro materiallari 1985, (trans. Kenan Gursoy), Anqara: 1990, 203-211.
35. MÜCAHID, H. Tevfik. Forobiydan Abduhgacha bo'lgan siyosiy tafakkur. (Tur. Vecdi Akyüz), Istanbul: Iz, 2005.
36. OLGUNER, Fahrettin. Forobiy. Izmir: 1993 yil.
37. ÖZGEN, M. Kasım. Forobiyda baxt va axloqning munosabati. Istanbul: Inson nashrlari, 1997.
38. SARI, Mehmet Ali. "Forabi epistemologiyasida sabab", Ijtimoiy fanlar tadqiqotlari jurnali, (5/2005): 87-98.
39. SEZGUL, Ibrohim. "Farobiy siyosiy falsafasi", "Falsafa olami", (47/2008): 198-205.
40. SAHIN, Eyup. "Farobiy dualizmi", "Falsafa olami", (47/2008): 185-197.
41. TERKAN, Fehrulloh. "Al-Farobiyga nisbat berilgan yangi platonik asar: Risole fi'l-ilmi'l-ilohiy", "Divan ilmiy tadqiqoti", 2006 yil, 20-son: 185-226.
42. TOKAT, Latif. "Al-Farobiy falsafasida baxtning tanqidi", Dinshunoslik bo'yicha akademik tadqiqotlar jurnali, (VI/3, 2006): 133-157.
43. TOKTAŞ, Fotih. Forobiyda axloq va siyosat. Samsun: Tadqiqot, 2009 yil.
44. TOKU, Neset. Islom falsafasiga kirish, Anqara: Savaş 2007.
45. TOPDEMİR, Husayn G'ozı. Forobiy, Istanbul: Say, 2009.
46. UYANIK, Mavlid. Islom bilim falsafasida qalb tushunchasi, G'azzoliy misoli, Anqara: Tadqiqot nashriyoti, 2006 yil.
47. UYSAL, Enver. "Farobiy va Kindida aql va nafs tushunchalarining axloqiy mazmuni", Uludag unv. Ilohiyot fakulteti jurnali, (13/2, 2004): 141-156.